

20. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К., 1913.
21. ЦДІАУ. – Ф. 273. – Оп. 1. – Спр. 10.
22. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 135.
23. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з польс. – К., 1998.
24. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 56.
25. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 266.
26. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 292.
27. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 60.
28. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 333.
29. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.
30. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 698. – Спр. 456.
31. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 697. – Спр. 10.
32. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 58.
33. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 12.
34. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 713. – Спр. 11.
35. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 45.
36. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 35. – Спр. 100.
37. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 38. – Спр. 737.
38. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 292.

Kaz'mirchuk M.G. The migratory processes in the Kyiv province caused by the material needs (the second half of the XIX and the beginning of the XX century). In the article are analyzed the material causes of migratory movements, the migrant workers and Ethno-Social conflict in the Kiev province during the post-reform period.

Key words: Migration movements, Kiev province, post-reform period.

А. В. Лень

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО УДОСКОНАЛЕННЯ В ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів технічного вдосконалення розвитку цукрової промисловості України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Україна, промисловість, технічний прогрес, цукрове виробництво, цукроварня.

Промисловий переворот в Україні розпочався із цукрової промисловості. Тому метою цієї статті є аналіз науково-технічного прогресу в пореформений період та етапи його проходження в цукровій галузі. Свого часу дослідженням технічних аспектів розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії зазначеного періоду займалися Р. Буравченко [1], В. Олянич [2], Л. Раковський [3], В. Спічак [4] та ін. Проте, на сьогоднішній день залишається ще чимало аспектів, які варто дослідити детальніше. Актуальність зумовлюється й потребою узагальнити історичні умови становлення цукрової промисловості на українських землях в означений період.

Після скасування кріпосного права в Російській імперії, почала динамічно розвиватись ринкова економіка. Зростання продуктивності харчової промисловості здійснювалося за рахунок удосконалень у техніці та технології виробництва. Власники заводів постійно прагнули до збільшення норм експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці на підприємствах і заміною її машинами, поліпшенням технологій виробництва тощо [5, 98].

Хоча перехід до промислового виробництва та технічне вдосконалення цукрової промисловості розпочалося ще до 1861 р. Так, упродовж 1820-х рр. перший цукробуряковий завод з'явився у с. Макошино Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. 1827 р. було збудовано першу цукроварню на Харківщині,

1828 р. на Полтавщині, у с. Будавка був заснований перший цукровий завод [2, 48]. Протягом 1840 – 50-х рр. зростають купецькі мануфактури, засновані на вільнонайманій праці та передовій на той час техніці. Зокрема 1843 р. збудований перший в Україні паровий цукрово-рафінадний завод, обладнаний за «останнім словом» техніки, з використанням французьких технологій [6, 58]. З часом будівництво цукроварень в Україні збільшилося. Уже наприкінці 1840-х рр. тут нараховувалося 2/3 всіх заводів імперії [7, 40].

Технологічне оснащення на перших цукробурякових заводах було примітивне і базувалося на ручній праці. Цукроварні потребували кваліфікованих робітників, майстрів і управлінців. Спочатку майстрів-цукроварів набирали з кріпаків, посилаючи їх перед тим на навчання. Школами практичного навчання цукроваріння були найдавніші цукрові підприємства. Іншим джерелом кваліфікованої робочої сили були іноземні фахівці. Найнявши за високу ціну майстра-іноземця, поміщики ставили їм умову навчати майстерності учнів із кріпаків [6, 57].

Завдяки потужному розвитку цукрової промисловості, Україна пройшла перший етап промислового перевороту за рахунок внутрішніх ресурсів, хоч і з використанням іноземної техніки, технологій та виробничого досвіду. Ще до скасування кріпосного права в Україні вже існував підготовлений та навчений робітничий клас і комерційні підприємства, які працювали на ринок. Наступним важливим кроком у цукроварінні було скасування кріпосного права, що сприяло виникненню соціально-економічних умов, за яких став можливим процес створення великої машинної індустрії та збільшення ринку найманої праці. Перетворення цукроваріння на ринкову галузь промисловості, широкий приплив капіталів, невинні процеси централізації капіталів і концентрація виробництва – все це забезпечило умови для успішного здійснення технічної революції в цій галузі [8, 75-76].

Розвиток техніки цукрового виробництва характеризується двома найголовнішими послідовно змінюваними типами заводів: вогневим і паровим [4, 151]. Робота на цукроварнях здійснюється наступним чином. Буряки з кагатів надходили на завод по гідравлічних транспортерах. Бурячню, де корінь мели, являла собою двоповерхову споруду та була невід'ємною частиною заводу [9, 16]. Далі буряки подрібнювали на стружку. На перших заводах буряки різалися вручну, сік витискали малопотужними гвинтовими пресами, а потім на відкритому вогні випалювали до утворення маси необхідної густини, яку розливали у форми для кристалізації та пробілки. Згодом на вогневих підприємствах почали впроваджувати терки для подрібнення буряків, а також гідравлічні преси, значно місткіші котли. З перемеленого буряка сік через фільтри вичавлювали на гідравлічних пресах; або цукристий початок виділявся за допомогою вимочки бурячної мезги у воді, мацераційним способом, пускаючи окріп на бурячне різання [1, 42].

Розвиток техніки отримання соку пов'язаний з двома способами – пресовим і дифузійним. Перший характерний для початкового періоду розвитку цукробурякового виробництва, інший – виник одночасно з пресовим, але отримав розвиток значно пізніше. Пресовий спосіб отримання полягав у тому, що подрібнений буряк ошпарювали, а потім пресували. При цьому виходив буряковий сік, вихід якого сягав 90% від ваги буряків, тоді як пресування холодної мезги давало не більше 65% соку. Цей метод швидко поширився серед техніків Російської імперії і дав поштовх розвитку винахідництва, адже корінні недоліки, властиві обробному способу, не були усунуті, тому техніки продовжували шукати нових, більш раціональних шляхів вилучення цукру з

буряків. Ці шляхи були знайдені в дифузійних способах, які поступово витісняти пресовий спосіб [4, 151-152].

Буряковий сік містив велику кількість шкідливих хімічних елементів, котрі негативно впливали на організм людини. Тому головною умовою для отримання високоякісного продукту були способи очищення соку [3, 97]. В галузі очищення соку вітчизняне цукробурякове виробництво від виникнення пішло принципово відмінним, від західноєвропейського, шляхом. В основі був спосіб обробки бурякового соку «вапняним киселем». Уперше така обробка була застосована в 1836 р. Як показала практика, подібна зміна режиму була більш раціональною, тому гаряча дефекація отримала широке застосування [4, 153].

Буряковий сік очищали не тільки вапном (дефекація), а також вуглекислим газом (сатурація). Для цього використовували метод Вейра, за яким, замість того, аби змашувати соком попереднього дифузора новозавантажену свіжу стружку в останньому дифузори і замість того, щоб направляти гідравлічним тиском деяку кількість соку з останнього дифузора в дефекатор, він змашує свіжу стружку гарячим і фільтрованим соком із першої сатурації, що було економічно вигідніше. Реакція соку була лужна, тоді як за старого способу – слабокисла. Запровадження дифузного способу випарювання соку з буряковиці, замість попереднього пресованого, було значним успіхом, з погляду виробництва [1, 45-46]. Спосіб нагрівання соку перед дефекацією також зазнав деяких змін. Спочатку це нагрівання вироблялося у відкритих котлах, забезпечених зміювиками або паровими барабанами. З 1870-х рр. стали нагрівати в трубчастих калоризаторах, а пізніше – в швидкохідних решоферах.

Витіснення підприємств з вогневою системою виробництва, зростання кількості парових машин, збільшення дифузоров, запровадження механізації допоміжних та підготовчих робіт було викликано збільшенням конкуренції з боку технологічно модернізованих цукроварень. Так, у 1874 – 1875 рр. на 245 заводах (в Україні на той час діяли 126 цукрових підприємств) матеріальні засоби виробництва мали такий вигляд: функціонували 534 парові гідравлічні преси, 7 ручних, 558 вимочувальних циліндрів системи графа Бобринського, 657 дифузоров системи Роберта, 6 вальц-пресів системи Лебе, 1 вальц-прес системи Пуазо, 16 відцентрових машин, 2 мацератори, 1 мацератор, 7 порядків холодної вимочки Давидова, 4 порядки гарячої вимочки Шаховського, 2 порядки гарячої вимочки Соїманова, 4 гвинтові преси, 14 чанів холодної вимочки Шліценбаха, 6 фільтрів. Усі 245 заводів за своїм соковидобувним технічним оснащенням розподілялися так: 108 підприємств із паровими гідравлічними пресами без вимочки, 60 – з дифузєю, 63 – мали гідравлічні преси з вимочкою, 1 – із відцентровими машинами (Синява), 1 – з мацератором, 1 – з гвинтовими пресами без вимочки [10, 43]. Однак заводи, що працювали за вогневою схемою, існували ще досить довго в усій Україні [11, 48].

Витіснення старих заводів підприємствами з паровою системою виробництва, особливо в правобережних губерніях України, впродовж 1860 – 70-х рр. відбувалося досить швидкими темпами. Київська, Волинська та Подільська губернії вважалися головним районом із виробництва відповідної продукції в усій Російській імперії. Цей густозаселений регіон з помірним кліматом мав багаті чорноземи, а отже, був найпридатнішим для розвитку сільського господарства, особливо для вирощування сировини для цукроварень [12, 27]. Вже всередині 1860-х рр. 90 цукроварень, із 113 діючих на Правобережжі були паровими. Домінувала в цукровому вироб-

ництві Київщина, де 1878 р. переробка цукрових буряків сягнула 5800 тис. берківців. На Волині в 1875 р. було перероблено лише 243 тис. берківців [13, 208].

Незважаючи на нарощування технічного забезпечення і механізації, виробництво відбувалося недостатньо високими темпами. Наприкінці 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. відбувалася заміна вогневого методу паровим майже на всіх цукрових заводах України. Зростаюча технічна база заводів давала можливість витіснити із ринку цукру підприємства з меншим технічним забезпеченням. Якщо зважити на неоднорідність ґрунтів, то технічне переобладнання й використання більш прогресивних методів виробництва ставало просто життєвою необхідністю. Перехід на паровий метод змінив і ускладнив процес отримання цукру. Буряки з кагатів надходили на підприємство уже по водяних транспортерах. Окрім гідравлічного, широко використовували гужовий, ручний, елеваторний способи транспортування та за допомогою архімедових гвинтів.

Потім сировина надходила на заводські ваги. У 1890-х рр. з'явилися перші автоматичні ваги, з яких буряки подавалися елеваторами для роздільнювання на стружку. 1892 р. на 109 підприємствах були ланцюгові елеватори, з них вертикальні – на 109 заводах, нахилені – на 10 заводах, з гумовими насосами – на 14, шнурові – на 14, дровові – на 3. Для різки цукрових буряків використовувалися передові на той час системи, зокрема Расмуса, Гербста, Ріттера, Пауліка, Місіюевича, Бергрипа, Ванека. Зі стружки у дифузійних апаратах безперервної дії одержували дифузійний буряковий сік [1, 44-45]. Знецукрену стружку – жом – використовували як корм для худоби. Потім сік очищали вапном (дефекація) і вуглекислим газом (сатурація). Фільтрували і прояснювали сірчистим газом. Очищений сік згущували у багатокорпусних випарних установках, одержуючи сироп. Сироп обробляли сірчистим газом, фільтрували, після чого уварювали у вакуум-апаратах, одержуючи так званий туфель-суміш кристалів цукру і між кристального розчину, з якого на центрифугах відокремлювали кристали цукру [2, 61]. Центрифуги, барабани яких мали до 0,8 метра в діаметрі, робили до 1000 – 1200 обертів [14, 527]. Цукор охолоджували, висушували і направляли на склад.

Отже, можна зробити висновок, що наприкінці XIX ст. процес виробництва цукру на підприємствах ускладнився як у технічному, так і в технологічному аспектах. В Україні наприкінці 1880-х рр. було 148 заводів, які виробляли 17 млн. пудів цукру. На кінець 1890-х рр. кількість заводів зросла до 159, з виробництвом – 29 млн. пудів. Технічне забезпечення цукрової галузі досить активно та безперервно розвивалося. Більш динамічним цей розвиток був на Правобережжі України. Необхідність розвитку технічного забезпечення цукрових заводів зумовлювалася науково-технічним переворотом. Причому технічне переобладнання сприяло становленню та розвитку не тільки цукроваріння, а й інших галузей промисловості на землях підросійської України.

1. Буравченко Р.В. *Технічне забезпечення цукрової промисловості в XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – 2003. – Вип. VI.
2. Олянич В.В. *Розвиток цукрової промисловості на Лівобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 2000.
3. Раковский Л.Э. *Сахарная промышленность Украины в 60 – 90-е гг. XIX в.: Дис. ... д-ра ист. наук.* – К., 1995.
4. Спичак В.В., Остроумов В.Б. *Развитие сахарной промышленности в России.* – Курск, 2010.
5. Москалюк М.М. *Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.* – Рада, 2009.

6. Горин Н.О. *Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840 – 1890-ті рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2010. – Вип. 43.*
7. Нестеренко О.О. *Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952.*
8. Мельник Л.Г. *Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.*
9. Сулима К.П. *Свёклосохарное производство в санитарном отношении: Дис. ... д-ра медицины. – СПб., 1892.*
10. Завадский Й.Б. *Наше свеклосохарное производство, его прошлое и настоящее. – К., 1878.*
11. Заец А.С. *Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация. – К., 2001.*
12. Донік О. М. *Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004.*
13. Темірова Н.Р. *Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.*
14. *Промышленность и техника. Сельское хозяйство и обработка важнейших его продуктов / Под ред. В. Добровлянского и др. – Т. 4. – СПб., 1904.*

Len A.W. *The development of the technical improvements of the Ukrainian sugar industry (the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries)*. Article is devoted to the study of the basic aspects of the technical development of the sugar industry in the Ukraine in the second half of the XIX – the early XX centuries.

Key words: Ukraine, industry, technical progress, sugar production, sugar mill.

О. С. Сидорович

ЗНАЧЕННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ НОРМАЛЬНОГО СТАТУТУ 1897 р. ДЛЯ РОЗВИТКУ СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Стаття присвячена аналізу особливостей нормального статуту 1897 р. Висвітлюються як негативні, так і позитивні сторони зазначеного нормативного акта та досліджено вплив його запровадження на розвиток споживчої кооперації Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: споживчий кооператив, нормальний статут, Лівобережна Україна, кооперація.

Нормативно-правове регулювання діяльності самоврядних організацій завжди відіграло велике значення в їх успішному функціонуванні. Чи не найбільшою мірою це твердження стосується діяльності кооперативних організацій, зважаючи на їх особливий статус і специфіку діяльності. В цьому контексті цінним, на нашу думку, є досвід правового забезпечення діяльності споживчої кооперації в дореволюційний період. Зокрема нас цікавить запровадження найважливішого для розвитку споживчої кооперації в означений період нормативно-правового акту, а саме – нормального статуту 1897 р. та його вплив на розвиток споживчих товариств Лівобережної України. Ця проблема знайшла відображення в ряді досліджень [1 – 3], проте, опубліковані праці висвітлюють тему без урахування видової та регіональної специфіки.

У 1890-х рр. почалося поступове зростання споживчої кооперації Лівобережної України. Причиною була сприятлива економічна кон'юнктура для створення саме цього виду кооперативних товариств. До кінця XIX ст. товарно-грошові відносини на селі майже повністю витіснили натуральний обмін. Крамарі, які захопили торгівлю в тому чи іншому селі, підвищували ціни в деяких випадках майже вдвічі, порівняно з міськими. Цьому сприяли віддаленість і замкненість більшості сіл, недосконалість транспортної системи, що викликало

труднощі у зв'язках із містами як торговими центрами. Зростання цін сприяв також і голод, дві хвили якого прокотились Російською імперією в 1891 і 1897 рр. [4, 53], та економічна криза, що виявилась у спаді промислового виробництва (почалась восени 1899 р. та сягнула найбільшого піку в 1901 – 1902 рр.). У відсотках до середнього рівня цін 1890 – 1899 рр. на найважливіші ринкові вироби, то в 1905 р. вони зросли на 16,4 % [5, 73]. І це в той час, коли реальна заробітна платня сільськогосподарських робітників мала тенденцію до зниження: у 1890 р. вона складала 44,5 коп., 1895 р. – 52,7 коп., 1900 р. – 52,6 коп., 1905 р. – 49,1 коп. Проте, економічні причини зростання кількості споживчих кооперативів у 1890-х рр. були не єдиними. Насамперед відіграло свою роль спрощення процедури заснування споживчих товариств за зразковим статутом, який було офіційно затверджено урядом 13 травня 1897 р. [6, 9]. До цього часу статут необхідно було затверджувати в Петербурзі, в Міністерстві внутрішніх справ. Часто така процедура затягувалась на рік і більше. Після 1897 р. засновники лише подавали вже розроблений зразковий статут на розгляд губернатора, який і вирішував – затверджувати його чи ні. Якщо ж товариство хотіло виробити власний статут, то воно мало його затверджувати як і раніше у Міністерстві внутрішніх справ.

Проект нормального статуту було розроблено 1896 р. в Нижньому Новгороді, на нараді споживчих товариств Російської імперії, яка була скликана Петербурзьким відділом комітету сільських, ощадно-позичкових і промислових товариств. Мотиви скликання цієї наради, яку ще часто називають першим з'їздом споживчих товариств Росії, були зумовлені зростанням споживчої кооперації і розумінням її важливості для населення. Тоді ж, під час проведення наради у Петербурзькому відділі комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, було вирішено створити «Постійну комісію у справах споживчих товариств», яка і розробила зразковий статут, спираючись на побажання представників споживчих товариств. Діяльність «Постійної комісії» складає важливу сторінку в історії споживчої кооперації. Вона здійснила статистичне дослідження товариств, випустивши докладну працю Н. Рейтлінгера, щорічно публікувала звіт статистичних даних про товариства, займалась виробленням системи звітності і ряду інструкцій органам правління товариств, була ініціатором клопотань щодо потреб товариств і брала участь в кооперативних з'їздах [7, 51]. Програма діяльності «Постійної комісії» включала такі заходи: видавництво періодичного органу для споживчих товариств, розробка питання про кредит для споживчих товариств, ревізія і контроль діяльності споживчих товариств, ведення і видавництво списку фірм, місцевих джерел придбання товарів, розробка питання про спільні закупки споживчих товариств.

На жаль, із запрограмованих заходів «Постійної комісії» здійснити вдалося небагато. З них найбільший інтерес для нас представляють звіти комісії. Для їх створення комісія розсилала в усі споживчі товариства Росії опитувальні листи. Картина розвитку споживчої кооперації, що постає у цих звітах, була неповною, тому що відповіді анкети надходили не від усіх споживчих товариств. У 1897 р. на розіслані анкети дала відповідь лише третина товариств. Із 12 товариств Лівобережжя лише Новгород-Сіверське на Чернігівщині прислало відповідь про результати своєї діяльності [8, 180]. Так, на торгово-промислому з'їзді в Нижньому Новгороді 1896 р., IV-та секція якого власне і була нарадою споживчих товариств Росії, були присутніми 34 представники від 28 споживчих товариств імперії. З'їзд тривав з 4 до 15 серпня, а засідання IV-ї секції – з 7 до 15 серпня. Перш